

UOT 94 (479.24)

**ƏHMƏD AĞAOĞLUNUN AVROPADA “TURAN HEYƏTİ”NİN
TƏRKİBİNDƏ FƏALİYYƏTİ****K.T.NƏCƏFOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
knajafova69@mail.ru

Məqalədə arxiv sənədləri, mənbələr və yeni elmi ədəbiyyatlar əsasında I Dünya müharibəsi illərində bölgədə yaranmış ağır hərbi – siyasi şəraitdə Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadənin də daxil olduğu “Turan” heyətinin yaranmasının səbəbləri təhlil olunur. Elmi məqalədə yeni ədəbiyyatlar və arxiv sənədləri əsasında konkret olaraq «Turan heyəti»nin Avropa ölkələrində fəaliyyəti və onun nəticələrinə nəzər salınır, ümumiyyətlə Turançılıq fikri və onun Azərbaycanda tərəfdarları, onların milli hərəkətdə yeri araşdırılır.

Açar sözlər: I Dünya müharibəsi, türkçülük, “Turan” heyəti, milli hərəkət, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə

Türk xalqlarının vahid dövlətdə və ya təşkilatda birləşməsi ideyasının əsası XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən etibarən türk dünyasının ziyalıları arasında gedən müzakirələr zamanı qoyulmuşdu. Türk ziyalıları bu düşüncəni dəstəkləmək üçün fərqli nəzəriyyələr yaratmışlar. XIX əsrin ortalarından Fransa inqilabının təsiri ilə Avropada genişlənən milli hərəkətlər Osmanlı dövlətində və Rusiyada türk millətçiliyini müdafiə edən ziyalıların ortaya çıxmasına və onların dil, təhsil, insan haqları, hüquq və ədalət sahəsində mübarizə aparmaq üçün təşkilatlanmalarına səbəb oldu. Türkçülüynün banisi kimi qəbul edilən Kırımlı İsmayıl bəy Qasıralının “Dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyası ümumi dilə və mədəniyyətə sahib olan bütün türklərin anlama biləcəyi ortaq dilin əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Çar Rusiyasının hakimiyyəti altında yaşayan türklərin mədəni hüquqlarının qorunması fikri XX əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinə köçüb gələn İsmayıl bəy Qasıralı, Əhməd Ağaoğlu, Yusuf Akçura və Əli bəy Hüseynzadə kimi ziyalıları bütün türklərin birləşə bilməsi üçün, əvvəla, onlar ilk növbədə “ümmət olmaq” fikrindən qurtulub “millət olmaq” fikrinə sahib olmalı olduğunu irəli sürərək, türk ictimai-siyasi fikir tarixinə “millət” anlayışını daxil etdilər.

Lakin I Dünya müharibəsinin başlanması ilə dəyişən dünya düzəni bu prosesin yeni bir mərhələyə keçməsinə səbəb oldu. Müstəmləkə zülmünə qarşı

mübarizədə bütün məhkum türk millətlərinin güclərinin bir mərkəzdə birləşdirilməsinə inanan bu ziyalıların əsas məqsədi Çar Rusiyasının hakimiyyəti altında yaşayan türklərin milli-mədəni və dini hüquqlarının qorunması üçün Osmanlı Türkiyəsinin köməyindən istifadə edərək məsələni Avropa dövlətlərinin diqqətinə çatdırılması yönündə ciddi fəaliyyətlərə başladılar. Balkan müharibələrinin gedişində türklüyə qarşı genişlənən rus şovinizminin də bu prosesə az təsiri olmamışdı, çünki, öz coğrafiyası və təsirinə görə o, Avropada genişlənməkdə olan qatı millətçi cərəyanlardan daha dəhşətli idi.

I Dünya müharibəsinin başlanmasından sonra Cənubi Qafqazın cəbhəyanı zolağa çevrilməsi Azərbaycanın iqtisadi və ictimai – siyasi vəziyyətinə təsir etdi. İctimai təşkilatların və siyasi partiyaların müharibəyə münasibəti birmənalı deyildi, lakin olduqca ehtiyatlı davranırdılar. Odur ki, polis departamentlərinin məlumatlarında cəbhəyə yaxın bölgələrdə fəaliyyət göstərən müxtəlif «panislamist» dərnəklər və təşkilatlar haqqında uydurma məlumatlar verilir, onlara üzv olan ziyalıların və hərbiçilərin «siyasi etibarlılığı» yoxlanılırdı (2; 3). Bundan əlavə müharibədən sonra dərhal «müsəlmanların üsyana qalxması» haqqında uydurma xəbərlər yayılır, onlara qarşı erməni əhalisi bilərəkdən silahlandırılır, bölgədə antitürk əhval-ruhiyyəsi geniş təbliğ olunurdu.

Birinci Dünya müharibəsi başladıqdan dərhal sonra bölgədə antitürk əhval-ruhiyyəsi geniş təbliğ olunduğu bir şəraitdə müharibədə iştirak edən dövlətlərlə gizli danışıqlar aparən daşnaklar isə Osmanlı dövlətinə və Azərbaycana əhalisinə qarşı hazırladıqları məkrli planlarını həyata keçirməyə çalışırdılar. Osmanlı dövləti Rusiyaya qarşı müharibəyə başladıqdan az sonra, Rusiyada yaşayan müsəlman və türk xalqlarının öz mənəvi və siyasi haqlarını istəməsini dünyaya çatdırmaq məqsədilə İstanbulda bir neçə dərnək, cəmiyyət quruldu (11, 331). Bu dövrdə çarizmin pəncəsindən qorunmaq üçün Türkiyəyə sığınan mühacirlər tərəfindən 1915-ci ildə Yusif Akçuranın sədrliyi ilə yaradılan «Rusiya Məhkumu Müsəlman Türk-Tatarların Hüquq Müdafiə Cəmiyyəti» bu cəmiyyətlər arasında ən məşhuru idi (8, 54). Bu «Cəmiyyət»də Azərbaycan türklərindən Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu, Kazan türklərindən Yusif Akçura, Kadı Əbdürrəşid İbrahim, Kırım türklərindən Mehmet Əsəd Çələbizadə, Buxaralı Mukiməddin Beycan, Molla M.Cihan (Kırmılı) kimi tanınmış türkçü-turançı məşhurlar var idi. Dünya müharibəsində Rusiyanın məğlub ediləcəyi təqdirdə rus işğalı altında olan bütün türk bölgələrinin Türkiyəyə qatılacağını üman gənc türklər bu «Cəmiyyət»ə çox böyük rəğbətlə yanaşırdılar. Bu «Cəmiyyət»in üzvlərinin bəziləri, eyni zamanda, İttihad və Tərəqqi Cəmiyyətinin də üzvü idi. Rusiyadakı müsəlmanların haqlarını qoruyan bu «cəmiyyət» öz fəaliyyətini Mərkəzi Avropa ölkələrinə doğru genişləndirdi.

Cəmiyyətin ilk işi 14 noyabr 1915-ci ildə İstanbulda türk dilində yayımlanan Memorandum oldu. Alman və rus dillərinə də tərcümə edilən bu sənəd Rusiya məhkumu müsəlman türklərin tarixi və indiki vəziyyəti haqqında məlumat verir, Avropa ölkələrini onların milli mücadiləsinə dəstək olmağa çağırırdı. 1915-ci il noyabrın 15-də Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər paşa

Berlin və Vyanadakı səfirliklərə, həmçinin Budapeştdəki baş konsulluğa «Rusiya Məhkumu Müsəlman Türk-Tatarların Hüquq Müdafiə Cəmiyyəti» Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarını müdafiə etmək və bunları Mərkəzi Avropa dövlətlərinin rəsmi dairələrinə bildirmək məqsədilə bir nümayəndə heyətinin səfərinin planlaşdırıldığı haqqında məlumat vermişdir (9, 12).

1915-ci il noyabrın 27-də Sofiyadan Budapeştə yola düşən və Əli bəy Hüseynzadə, Yusif Akçura, Mehmet Əsəd Çələbizadə, Mukimeddin Beycandan ibarət dörd nəfərlik heyət Avropaya gəldi. «Turan» heyəti kimi tanınan və Osmanlı hökuməti tərəfindən dəstəklənən, təşviq edilən və bütün məsrəfləri ödənilən bu heyət təsadüfi deyil ki, Budapeştdə həmin dövr üçün yetərincə tanınmış “Kiryalyne Erzsebet”, “Britaniya”, Vyanada “Astoriya”, Berlində “Excelsior” və “Eden” mehmanxanalarında qalmışdılar. Dekabrın 13-də Vyanaya, 24 dekabrda Berlində, 1916-cı il yanvarın 25-də isə Budapeştdə Osmanlı diplomatları və din xadimlərinin vasitəçiliyi ilə Avropa rəsmiləri ilə müxtəlif görüşlər keçirən heyət üzvləri yanvarın sonunda İstanbula qayıtmışdır (9, 13).

Qeyd edək ki, bu dövrdə Macarlar «turançılığ»a xüsusi önəm verirdilər və hətta bir «Turan» cəmiyyəti də qurmuşdular. Bu səbəbdən Türk-tatar heyəti macar rəsmi dairələri tərəfindən xüsusi olaraq yüksək səviyyədə qarşılandı və heyətlə bir sıra danışıqlar aparıldı. Heyət üzvləri Macarıstanın baş naziri Kont Tisza və parlament liderlərindən Andrassi ilə görüşərək, onlara bir memorandum təqdim etdilər (5, 56).

Türk-tatar heyətinin Budapeştdə gördüyü ən mühüm işlərdən biri də 1915-ci ilin dekabrında məşhur alman liberal-demokrat nəşri olan «Paster Lloyd» qəzetinin mətbəəsində alman dilində bir memorandum çap etdirərək yayımlamasıdır (9, 13; 10, 173). «Rusiyadakı müsəlman türk-tatar xalqlarının haqlarını qoruma komitəsinin memorandumu» adlı bu sənəd Yusif Akçura və Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən İngiltərə, Fransa, İtaliya kimi Antanta dövlətləri də daxil olmaqla İttifaq və bitərəf dövlətlərə xitabən tərtib edilmişdi. Bu memorandumun sonuna Yusif Akçura və Əli bəy Hüseynzadə ilə yanaşı Turan heyətinin digər iki üzvü, Mehmet Əsəd Çələbizadə və Mukimeddin Beycan da imza atmışdılar.

Memorandumda Rusiyada yaşayan türklərlə bağlı qısa tarixi və statistik məlumatlar verildikdən sonra, bu xalqların nə zaman və necə Rusiya tərəfindən işğal edildiyi açıqlanmış, Rusiyanın türklər yaşayan bölgələrdə apardığı siyasət, idarəçilikdə baş verən özbaşınalılıqlar və haqsızlıqlarla bağlı məlumatlar yer almışdı. Daha sonra, memorandumda, çarizmin hakimiyyəti altında olan müsəlman türk xalqlarının yaratdığı mədəniyyətin ruslar tərəfindən necə məhv edildiyini və Rusiyanın hakim olduğu bölgələrdə mədəniyyətin necə gerilədiyini vurğulayaraq, dünya dövlətlərinin diqqətini Rusiya imperiyası ərazisində yaşayan türk-müsəlman xalqlarına yönəltməyə çalışırdılar. Sonda istər Antanta dövlətləri qrupuna, istərsə İttifaq dövlətləri qrupuna daxil və ya bitərəf olan hər bir mədəni dövlətdən bu türk-müsəlman xalqların azadlıq mübarizəsinə köməklik göstərmələrini, Kırım, Buxara və Xivə kimi türk xanlıqlarının yenidən quru-

laraq Osmanlı dövlətinin himayəsinə verilməsinin dəstəklənməsini istəyirdilər.

Budapeştdən Vyanaya gələn Türk-tatar heyəti Avstriyanın Baş naziri Kont Stürq (Kont Stürgh) və Xarici işlər naziri Kont Forqax (Kont Forgach) tərəfindən qəbul edildi. Heyət üzvləri qeyd olunan memorandumu Avstriya rəsmilərinə təqdim etdilər və Rusiya imperiyasının müstəmləkə zülmü altında inləyən türk-müsəlman xalqlarının azadlığı üçün dəstək istədilər. Budapeştdə olduğu kimi, Vyanada da böyük maraqla qarşılanan heyət buradan Berlinə gəldi (5, 56).

Dekabrın 17-də Budapeştdəki Alman baş konsulluğu memorandumun alman dilində çap olunmuş nüsxəsini Berlinə göndərdi. Heyətin alman rəsmiləri ilə görüşlərini təşkil etmək isə XİN-nin şərq məsələləri üzrə əməkdaşı Cebastiyan Bekkeyə tapşırılmışdı (9, 13). Berlində Osmanlı səfiri Hakkı Paşa dekabrın 17-də heyətin Almaniya Baş Qərərgahı rəhbərliyi və Xarici işlər naziri ilə görüşəcəyi haqqında İstanbula məlumat vermişdir. Dekabrın 27-də Berlində səfir Hakkı Paşanın iştirakı ilə Almaniyanın xarici işlər naziri Paqu və müavini Zimmermanla görüşən heyət üçün onların istəkləri ilə bağlı almanların mövqeyi, xüsusilə önəmli idi. Əslində, turançılığın və ya Rusiya müsəlmanlarının mədəni və siyasi haqlarının əldə edilməsinin, ancaq Almaniyanın dəstəyi və yardımı ilə mümkün olacağı heç kimdə şübhə doğurmurdu. Ona görə də bu məsələyə almanların diqqətini yönəltmək, Almaniyanın baş nazirinin və xüsusilə də Alman Baş Komandanlığının razılığını almaq və dəstəyini təmin etmək lazım idi. Bu məqsədlə heyət üzvləri Berlində və digər şəhərlərdə alman rəsmiləri ilə bir sıra görüşlər keçirmiş, onlara memorandumlar təqdim etmiş və Rusiya müsəlmanları üçün mədəni və siyasi haqların əldə edilməsinə dair müzakirələr aparmışlar (8, 56). Bu məsələlərlə əlaqədar almanların mövqeyi və danışıqların tərffüatları haqqında rəsmi məlumat olmasa da, heyət üzvlərindən Yusif Akçüranın “Təşkilatı-məhsusa”ya (Osmanlı əks-kəşfiyyat idarəsi) 1916-cı il fevralın əvvəlində təqdim etdiyi hesabatdan aydın olur ki, Alman rəsmiləri onların tələblərinə “istəksiz yanaşmışlar”. Bununla belə, heyət rəhbəri Avropa ictimaiyyətinin Rusiya müsəlmanları üçün mədəni və siyasi haqların əldə edilməsinə dair müzakirələr barədə məlumatlandırılmasını yetərli uğur hesab etmişdir (9, 14).

Türk-tatar heyəti adından Əli bəy Hüseynzadə 1916-cı ilin yanvarında Berlində keçirilən Türk topluluqları konqresinə də qatılaraq orada məruzə ilə çıxış etmişdir. Əli bəy Hüseynzadə məruzəsində Rusiyada yaşayan türklərlə bağlı statistik məlumatları verməklə bərabər, çarizmin hakimiyyəti altında olan türklərə qarşı yeritdiyi siyasəti təhlil etmiş və Rusiya türkləri arasında XIX əsrin ikinci yarısından etibarən başlayan intellektual və yeniləşmə hərəkatlarından da bəhs etmişdir.

Türk-tatar heyəti daha sonra Berlindən Sofiyaya gedərək, Bolqarıstanın baş naziri Rodoslavov, məclis üzvü professor Şişmanov və digərləri ilə görüşüb, bəhs edilən memorandumu onlara da təqdim etmiş, Rusiya əsarəti altında yaşayan türklərin arzu və istəklərini bəyan etmiş və bu dövlətdən də si-

yasi yardım istəmişdir.

Almaniya, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstan səfərini başa vurub, 1916-cı ilin fevralında İstanbula qayıdan Türk-tatar heyəti, iyun ayında Lozannada toplanacaq Millətlər Birliyinin III Konqresinə qatılmaq üçün mayın əvvəllərində İsveçrəyə getdi. Bu heyət əvvəlkindən daha mütəşəkkil idi və demək olar ki, rus çarizminin pəncəsi altında inləyən türk-müsəlman xalqlarının əksəriyyətini təmsil edirdi. Burada Azərbaycanı Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu, Kazan tatarlarını Yusif Akçura və Əbdürrəşid İbrahim, özbəkləri Mukimeddin Beycan, qazax və qırğızları Səfa Əhmədoğlu, kumıqları Əhməd Saip Kaplanov, Dağıstanı Seyid Tahir Əfəndi, çərkəzləri isə Əziz Meker təmsil edirdi.

«Rusiya Məhkumu Müsəlman Türk-Tatarların Hüquq Müdafiə Cəmiyyəti»nin daha geniş ölçüdə fəaliyyət göstərməsi üçün bitərəf ölkə olan İsveçrə daha münasib idi. Həmçinin bu dövrdə İsveçrədə təhsil alan bir çox türk tələbələri var idi və bu tələbələr Türk-tatar heyətinin bir sıra dairələrlə əlaqələr qurmasında mühüm rol oynayırdılar.

Türk-tatar heyəti İsveçrədən İngiltərə, Fransa və digər ölkələrin hökumətlərinə teleqramlarla müraciət edərək, onlardan «Rusiya müsəlmanlarının haqlarının tanınması»nı xahiş etmişdi. Bu arada Skandinaviyada olan Əbdürrəşid İbrahim tərəfindən 9 may 1916-cı il tarixində Stokholmdan ABŞ prezidenti Vudro Vilsona eyni məzmunlu teleqram göndərilmişdi. 1916-cı ilin may ayının 18-də «Rusiya Məhkumu Müsəlman Türk-Tatarların Hüquq-Müdafiə Cəmiyyəti» adından Yusif Akçura, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu və Əbdürrəşid İbrahimin imzaları ilə V.Vilsona daha bir teleqram göndərildi. Bu teleqramda da çarizmin əsarəti altında yaşayan millətlərin vəziyyətindən söz açılır, «Rusiya imperiyasında yaşayan müsəlman türk-tatar xalqlarının siyasi və mədəni haqlarının tanınması» xahiş edilirdi (8, 58).

Eyni məzmunlu teleqramlar İngiltərə, Fransa, İtaliya dövlət rəhbərlərinə də göndərilərək Rusiya imperiyasında yaşayan müsəlman türk-tatar xalqlarının siyasi və mədəni haqlarının tanınması xahiş edilirdi (4, 281).

1916-cı il may ayında «Millətlər Birliyi»nin Lozannada toplanacaq III Konqresinə qatılmaq üçün İsveçrəyə yollanan heyətdə artıq hər bir türk millətinin öz təmsilçisi var idi. Azərbaycan türklərini Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu təmsil edirdi (4, 280).

Türk-tatar heyəti 1916-cı il iyunun 27-29-da Lozannada toplanan «Millətlər Birliyi»nin III Konqresinə qatıldı. Lakin bu konqresdə türk-tatar heyəti vahid bir memorandumla çıxış etmədi. Heyət üzvləri təmsil etdikləri xalqların durumuna görə qruplaşaraq, ayrı-ayrılıqda tələblər irəli sürdülər (5, 57). Onu da qeyd edək ki, konqres iştirakçlarına paylamaq üçün Yusif Akçura tərəfindən Berndə çap edilən «Rusiyadakı müsəlman türk-tatarların bugünkü vəziyyəti və onların istəkləri» adlı kiçik broşürdə, yuxarıda qeyd edilən memorandumdan fərqli olaraq, «Rusiya müsəlmanlarının mədəni muxtariyyətdən başqa bir istəklərinin olmadığı» və sadəcə öz varlıqlarını mühafizə etmək üçün

mübarizə apardıqları bildirilmiş və siyasi haqlar məsələsinə toxunulmamışdı.

Türk-tatar heyətinin Avropada fəaliyyəti bu illərdə Rusiya dövlət orqanlarının xüsusi nəzarəti və təzyiqi altında siyasi passivliyi ilə seçilən Ümumrusiya müsəlman hərəkatının canlanmasına müəyyən təsir göstərdi. Rusiya məhkumu “özgəxalq” (inorodets) hərəkatının rəhbəri polyak M.M.Lempitskinin 1916-cı ildə Britaniyanın baş naziri Q.Askvitə göndərdiyi teleqramda “1916-cı ildə Mərkəzi Asyada baş verən və yatırılan geniş anti-rus üsyanından və müsəlman vilayətlərində gedən canlanmadan bəhs olunur” (9, 19).

Türk-tatar heyətinin göstərdiyi bütün cəhdlərə və fəaliyyətlərə baxmayaraq, öz hərbi–strateji maraqları ilə yaşayan Avropa dövlətləri Rusiya müsəlmanlarının siyasi və mədəni hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı heç bir iş görmədilər. Başqa bir cəhətdən müharibə şəraitində onlardan ciddi bir şey gözləmək də sadələvhlik olardı. Çünki bölüşdürülmüş dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda gedən Dünya müharibəsində vuruşan dövlət rəsmiləri öz rəqiblərinə qarşı mübarizədə əsarətdə olan xalqlardan bir siyasi vasitə kimi istifadə etməkdən başqa bir şey düşünmürdülər. Lakin buna baxmayaraq, heyətin Avropa ölkələrinin hökumətlərinə göndərdiyi teleqramları, dövlət rəsmilərinə və konfranslara təqdim etdiyi memorandumları, habelə mətbuatdakı çıxışları vasitəsilə Rusiyanın müsəlmanlar yaşayan bölgələrdə yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin əsl mahiyyətini, xüsusən də türk xalqlarının hüquqsuz vəziyyətini ilk dəfə olaraq xarici aləmə – Avropaya bildirildi. Mübaliğəsiz şəkildə, demək olar ki, nə qədər başqa bir kontekstdə başlasa da, Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadənin də daxil olduğu “Turan” heyətinin Avropa ölkələrində başladığı bu fəaliyyət dolayısı yolla da olsa, müharibədən sonrakı dövrdə bu xalqların milli dövlət quruculuğunun bərpasına istiqamətlənmişdir və Rusiya məhkumu türk-tatar xalqlarının müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizəsinin formalarından biri olaraq tarixi əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. XIX-XXI əsrlər Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün mühazirə kursu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010, 544 s.
2. ARPYİİSSA, fond 276, siyahı 8, iş 410, v.5-58;
3. ARPYİİSSA, fond 276, siyahı 8, iş 528 a, v. 3-9.
4. Alieva-Kengerli A. Azərbaycanda romantik türkçülük. İstanbul: Çalağoğlu, 2008, 415 s.
5. Аршаруни А. и Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. М.: Безбожник, 1931. 139 с.
6. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azər nəşr, 1992, 276 s.
7. Балаев А.Г. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку: Элм, 1993, 288 с.
8. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azər nəşr, 2011. 474 s.
9. Из истории мусульманского движения Евразии начала XX века. Сб. материалов. Москва: Социально-политическая мысль, 2016, 112 с.
10. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
11. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1999, 442 s.

12. Seyidzadə D.P. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yol. – Bakı: OKA ofset, Bakı, 348 s.
13. Светоховски Т. Русский Азербайджан. (1905-1920) // «Хазар»1990, №2, с. 113-114.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АХМЕД БЕКА АГАЕВА В ЕВРОПЕ В СОСТАВЕ ДЕЛЕГАЦИИ «ТУРАН»

К.Т.НАДЖАФОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается военно-политическое положение в Кавказском регионе сразу же после начала I Мировой войны, причины возникновения идеи туранизма и деятельность ее последователей в Азербайджане – Ахмед бека Агаева и Али бека Гусейнзаде, их место и роль в национальном движении в рассматриваемый период. В статье на основе новой научной литературы и архивных материалов изучается деятельность так называемой членом так называемой «Туранской делегации» - политэмигрантов из России в Турции, которые открыто, выступали с критикой русской власти и новыми идеями по решению проблем тюрко-мусульманского населения империи в годы I Мировой войны.

Ключевые слова: I мировая война, тюркизм, «Туран», национальное движение, Али бек Гусейнзаде, Ахмед бек Агаев

CREATIVE ACTIVITY OF AKHMED BEK AGAEV IN EUROPE AT THE CAST OF “TURAN” DELEGATION

K.T.NAJAFOVA

SUMMARY

In the present article, there are examine the military-policy condition in Caucasus region instantly after I World War, the main reason an emergency of Turanism idea and activities Work by their followers in Azerbaijan – Akhmed Bek Agaev and Ali Bek Gusseinzadeh, their place and role in the national movement inappropriate times. In this article based on the new scientific literature and archival material is research activities work and creative idea of Turanian delegation - political immigrants from Russia in Turkey, which are openly criticized addressed to Russian power and the new thoughts of resolve problem of Turk-Muslim population in the empire in the years of I world war.

Keywords: I World War, tukism, “Turan”, national movement, Ali Bek Gusseinzadeh, Akhmed Bek Agaev.